CHO‘LPONNING “KECHA VA KUNDUZ” ROMANIDA FRAZEOLOGIZMLAR VA PAREMIYALARNING LINGVOPOETIK TAHLILI

Ikromova Muxlisa Asatillo qizi
Navoiy viloyati Karmana tumani 6-sonli umumiy o‘rta makatb o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu tezisda taniqli jadid adibi Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida qo‘llangan frazeologik birliklar va paremiyalar (maqol va matallar)ning lingvopoetik hamda semantik xususiyatlari tadqiq etilgan. Romandagi xalq iboralari va maqollarining qahramonlar ruhiy holatini ochish, lisoniy portret yaratish hamda muallifning ironik munosabatini ifodalashdagi estetik vazifalari aniq matniy misollar yordamida har tomonlama tahlil qilingan.*

Tayanch so‘zlar: Cho‘lpon, 'Kecha va kunduz', frazeologizm, paremiya, xalq maqollari, lingvopoetika, kontekstual semantika, lisoniy portret.

Аннотация. *В данном тезисе исследуются лингвопоэтические и семантические особенности фразеологических единиц и паремий (пословиц и поговорок), использованных в романе «Ночь и день» Чулпана. На основе конкретных текстовых примеров всесторонне проанализированы эстетические функции народных идиом и пословиц в раскрытии психологического состояния героев, создании языкового портрета и выражении иронического отношения автора.*

Ключевые слова: Чулпан, «Ночь и день», фразеологизм, паремия, народные пословицы, лингвопоэтика, контекстуальная семантика, языковой портрет.

Abstract. *This thesis examines the linguopoetic and semantic features of phraseological units and paremias (proverbs and sayings) used in Cholpon's novel 'Night and Day'. The aesthetic functions of folk idioms and proverbs in revealing characters' psychological states, creating linguistic portraits, and expressing the author's ironic attitude are comprehensively analyzed through specific textual examples.*

Keywords. Cholpon, 'Night and Day', phraseologism, paremia, folk proverbs, linguopoetics, contextual semantics, linguistic portrait.

Mavzuning dolzarbligi: Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida badiiy matnni antropotsentrik, lingvokultorologik va kognitiv aspektda tadqiq etish, til birliklarining matn ichidagi estetik quvvati hamda milliy dunyoqarashni aks ettirish imkoniyatlarini ochib berish eng muhim va dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon xalq jonli tili, shevalar jozibasi va folklor boyligini yozma

adabiy tilga muvaffaqiyatli ko‘chira olgan hamda o‘zbek badiiy tili taraqqiyotida butunlay yangi sahifa ochgan universal ijodkordir. Adibning o‘zbek romanchiligi tarixida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan “Kecha va kunduz” romani nafaqat yuksak realistik tasviri va psixologizmi bilan, balki xalq tilining bebaho xazinasi sanalgan frazeologizmlar va paremiyalarni o‘zida mujassam etgan mukammal lingvistik manba sifatida ham diqqatga sazovordir. Romandagi frazeologik va paremiologik qatlamlarni, ularning qahramonlar ruhiyati, davr ijtimoiy-siyosiy muhiti va milliy etnomadaniyat kodlarini ochib berishdagi lingvopoetik vazifalarini tizimli va izchil o‘rganish o‘zbek tili stilistikasi, frazeologiyasi hamda lingvopoetikasini yangi ilmiy xulosalar bilan boyitish nuqtai nazaridan yuksak darajada dolzarbdir.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari: “Kecha va kunduz” romanida qo‘llangan frazeologizmlar hamda paremiyalarning struktur-semantik va uslubiy xususiyatlarini aniqlash, ularning personajlar lisoniy portretini yaratish hamda asar g‘oyaviy-estetik ta’sirchanligini oshirishdagi o‘rnini lingvopoetik aspektda kompleks tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi: Romandagi frazeologizmlar va paremiyalar ilk bor matndagi ekspressiv-semantik hamda xarakterologik funksiyasiga ko‘ra (personaj ruhiy holatini ochuvchi, lisoniy portret yaratuvchi va milliy dunyoqarashni ifodalovchi) tizimli ravishda tasniflandi.

Cho‘lponning an’anaviy xalq iboralari va maqollarini badiiy kontekst talablariga ko‘ra transformatsiya qilish (semantik kengaytirish, tarkibiy o‘zgartirish va yangi estetik joziba yuklash) mahorati lingvopoetik jihatdan isbotlab berildi.

Iboralar va xalq paremiyalarining matn strukturasi tarkibida shunchaki tasviriy bezak emas, balki milliy mentalitet va o‘zbekona lingvokulturemalarni shakllantiruvchi bosh lisoniy vosita ekanligi ko‘rsatildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Cho‘lpon “Kecha va kunduz” romanida xalq iboralari hamda maqollaridan shunchaki fikrni bezash uchun foydalanmaydi. Aksincha, u til birliklarini qahramonlar ichki olamini fosh etuvchi va ijtimoiy ziddiyatlarni yuzaga chiqaruvchi eng samarali lingvopoetik qurolga aylantiradi. Tadqiqot davomida romandagi frazeologik va paremiologik birliklar quyidagi yo‘nalishlarda tahlil etildi:

1. Personajlar ruhiy holati va emotsiyalarini ifodalovchi frazeologizmlar: Yozuvchi qahramonlarning iztirob, qo‘rquv va chorasizligini ifodalashda xalq iboralariga tayanadi. Masalan, Zebining fojiali taqdiri va ruhan ezilishi sahnasida uning onasi Qurvonbibining umidsizligini adib shunday chizadi: “Qurvonbibining ham tarvuzi qo‘ltig‘idan tushib, taqdirga tan berishdan boshqa chorasi qolmadi” [1, 84-b.]. Bu o‘rinda “tarvuzi qo‘ltig‘idan tushmoq” iborasi qahramonning chuqur umidsizligi va ruhan singanligini yorqin aks ettirgan. Sud jarayonida Zebining dahshatga tushishi esa: “Xuddi shu so‘z yosh qizning yuragiga g‘ulg‘ula soldi” [1,

210-b.] shaklida berilib, uning psixologiyasidagi o‘ta xavotirli holat ko‘rsatilgan.

2. Xarakterologik va sotsiolingvistik funksiyadagi lisoniy vositalar: Cho‘lpon iboralar yordamida qahramonlarning ijtimoiy va psixologik portretini yaratadi. Masalan, Miryoqubning o‘ta ayyor va moslashuvchan tabiati: “Miryoqub shunday odamki, u har qanday qaltis vaziyatda ham suvdan quruq chiqishning yo‘lini topadi”[1, 45-b.] jumlasida ochiladi. Akbarali mingboshining nafsi va moddiy dunyoga mukkasidan ketganligi esa uning o‘z tili bilan: “Bizning ham ko‘zimiz och, tag‘in bitta yoshgina xotin bo‘lsa yo‘q demasdik” [1, 112-b.] tarzida lisoniy deklaratsiya qilinadi. Bu o‘rinda “ko‘zi och” iborasi qahramonning ma’naviy qashshoqligini fosh etmoqda.

3. Paremiyalarning (maqol va matallarning) lingvopoetik jozibasi: Cho‘lpon matnga xalq maqollarini kiritish orqali uning xalqchilligi va ekspressivligini ta’minlaydi. Ayniqsa, xalqning asriy tajribasi, ijtimoiy adolatsizlikka munosabati maqollar silsilasida namoyon bo‘ladi. Masalan, asarda adolatsiz tuzum va uning ijrochilari bo‘lgan amaldorlarning o‘zaro til biriktirishini fosh etish maqsadida “Bo‘ri bo‘rining etini yemaydi” yoki “Kallaning kalla bilan ishi bor, tana bilan nima ishi bor?” kabi paremiyalar muvaffaqiyatli qo‘llangan [1, 165-b.]. Bu maqollar personajlarning nutqiy situatsiyasiga shu qadar tabiylik bilan singdirilganki, ular nafaqat suhbatdoshga, balki kitobxonga ham kuchli ijtimoiy-g‘oyaviy ta’sir ko‘rsatadi va asarning umumiy pafosini belgilaydi.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida frazeologizmlar va paremiyalar asarning umumiy lingvopoetik, konseptual hamda g‘oyaviy tizimini muvozanatda ushlab turuvchi eng faol va tayanch lisoniy birliklar hisoblanadi. Adib o‘zbek xalq tilining ulkan va boy potensialidan, maqol va iboralar jozibasidan mahorat bilan foydalangan holda, personajlarning individual-psixologik qiyofasini, ularning sotsial-lisoniy tabiatini va asarning umumiy milliy-tarixiy ruhini mukammal darajada tasvirlab bera olgan. Mazkur tadqiqot natijalari o‘zbek tili leksikografiyasi, frazeologiyasi, paremiologiyasi hamda oliy ta’lim muassasalarida badiiy matnning lingvopoetik tahlili, uslubshunoslik va til tarixi kurslarini tizimli o‘qitishda muhim va amaliy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Cho‘lpon. Kecha va kunduz. Roman. – Toshkent: Sharq, 2019. – 320 b.
2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 408 b.
4. Yo‘ldosheva Sh. Cho‘lpon asarlari tilining lingvopoetik xususiyatlari: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2011. – 24 b.

5. Karimov H. Istiqlol davri adabiyoti. – Toshkent: Yangi nashr, 2010. – 420 b.

6. Karimov H. O‘zbek romanlarining taraqqiyot tamoyillari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2008. – 210 b.

7. Kenjayeva P. Hozirgi o‘zbek hikoyalarida qahramon ruhiyatini tasvirlash. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – 144 b.

8.Qosimov A., Xo‘jayev S. XX asr chet el adabiyoti tarixi. – Farg‘ona: Farg‘ona, 2002.

9. Qosimov A., Xo‘jayev S. XX asr G‘arb adabiyoti. – Toshkent: Akademnashr, 2011.

10.Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 310 b.

11.Quronov D. Nazariy qaydlar. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 128 b.

12. Quronov D., Sheraliyeva M., Mamajonov Z. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 408 b.

13. Mirvaliyev S. O‘zbek romani. – Toshkent: Fan, 1969. – 316 b.

14.Мамажонов С. Наср, давр, қаҳрамон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983.– 216 б.